

Aegade vältel on lahkunute kalme ehitud hauatähistega, varem massiivsete kiviplaatide ja ristidega, hiljem raudristide ja muust materjalist hauamärkidega. Vanimad ja kunstiväärtuslikumad on võetud riikliku kaitse alla.

Rakvere rajooni vanimad hauatähised asuvad keskaegsetes kirikutes ja kirikuaedades. Nii kuulub riikliku kaitse alla XV sajandist pärit paekivist hauaplaat Kadrina kirikus. Sama vanad on gooti kirja ja evangeelsete sümbolitega raidkivist hauaplaadi katked Haljala kirikus ning oletatavasti ka üks paest hauakivi Iiumäe kabeliaias. XVI sajandisse kuulub piiskopi paekivist hauaplaat Rakvere kirikus. Märksa rohkem on hauamälestisi säilinud XVII sajandist: paest hauaplaat Haljala kirikus, rosetidega hauaplaat Rakvere kirikus, vappidega hauaplaat Väike-Maarja kirikus, paest hauaplaat Kadrina kiriku eespoole ja põrandas, paest hauaplaat Viru-Nigula kiriku kooripõrandas.

Nende ammuste matuste kohta on rahva seas liikvel veel muistendeid, mis ommoodi seletavad mõisnike ja talupoegade vahakordi. Üks hirmujutt käib Haljala kirikusse maetud Hastferi kohta, kes olnud kohutavalt julm parun. Nii tavatsenud ta talumeeste peal oma mõõgaosavust harjutada. Sõitnud hurtsiku ette, käsutanud talumehe välja ja virutanud mõõgaga täiest jõust — tahtnud näha, kas jõuab inimese pooleks raluda. Paruni lesk tahtnud mehe julmuse heaks teha: lasknud ta kirikupõrandasse matta, et inimesed tema peal tallaksid.

XVII sajandist on pärit ka valdav osa ratasriste. Kõige enam on neid dekoratiivseid hauamälestisi säilinud Viru-Nigula kirikuaias. 1910. aastal ilmunud Jaan Jungi raamatus «Muinasajateadus eestlaste maalt» III on ära toodud andmed 12 ratasristi kohta Viru-Nigulas. Et tol ajal olid ristide tekstid veel hästi loetavad, selgus, et kõik need küllaltki uhked hauakaunistused märgivad ümbruskonna

talupoegade haudu: Unnise Toomas ja tema naine, Luka Jaak ja tema naine Els, Arla Peeter, Samma Toomas, Pille Jaak ja tema naine Adu, Jerve Jüri, Lalle Jaak Pada külast jne.

Väike-Maarja kirikuaias on kaks kiviristi: ühe alla on maetud 1718. aastal Vistla küla talupoeg Michkle Matis, teisest on säilinud ainult risti jalg. Kaks stiilset ratasristi leidub Viru-Jaagupi kirikuaias, üks Haljalas, üks Kadriinas, üks Iiumäel.

Kui kirikutes ja kirikuaedades asuvad kiviristid on enamikus dateeritavad, siis mujal paiknevate kiviristide vanust ei teata täpselt. Rakvere rajooni territooriumil on säilinud teadaolevalt viis kiviristi: Hulja—Rakvere maantee ääres, Põdrangu—Tamsalu tee kaldal, Kuie pargi lõunaservas, Aavere—Järsi tee ääres ja Piibe pargis. Hiljaaegu oli alles veel kivirist Risu külas. Avanduse kiviristist kadusid teated

viimase sõja lõpul. Tapa külas oli sajandi alguses säilinud kaks kiviristi, millest ühe fotot postkaardina levitati. Kiviriste on leidunud veel Inju küla Tipneri talu põllul, Karitsa küla Tabani talu põllul, Kiltsi jaama lähedal, Koila—Unukse piiril, Hulja—Kadriina vahel, Piibe Toodamäel ja Rakvere Palermos.

Kõik need väljaspool kirikuaedu leiduvad kiviristid on ilma tekstita, kuid võib arvata, et need kuuluvad vanemasse aega kui XVII sajand, seda oma arhailisema vormi ja robustsema ehituse poolest, aga ka sekundaarsete muistendite tõttu, mida rahvas nende kohta on loonud. Üldlevinud muistendite tüüpe on põhiliselt kaks: suure väeülemahaud ja kahe pulmarongi kokkupõrge. Nii teatakse, et Rootsi kindralite hauakohti tähistasid kiviristid Huljal, Põdrangul, Tapal ja Avandusel. Kahe pulmarongi

- Aavere kivirist (vasakul)
- Ratasrist Viru-Nigula kirikuaias

Hauatähised kui kunstimälestised

vastutulekul saanud ikka keegi pruutidest või peigmeestest surma. Nende mälestuseks oli siis rahvajuttude põhjal kiviristid püstitatud Aaveres, Huljal, Põdrangul, Risu kõrtsi ees, Injus ja Koila-Unukse piiril. Harvemini seletas rahvas risti olemasolu teiste põhjustega. Nii olevat Avanduse kivirist tähistanud kohta, kus toemehed kiltri maha löönud. Piibe pargi kaguservas on väheldane kivirist, mille alla olevat maetud kohalik mõisapreili, teiste teadete järgi aga üks teenetega hurt.

Seni säilinud kiviristidest on arvatavasti oma algsel asukohal ainult Piibe ja Aavere rist, ülejäänud kolm on nihutatud põllutööde eest teepervedele. Ja kuigi nende kiviristide juures pole arheoloogilisi kaevamisi tehtud, võib siiski suure tõenäosusega oletada, et ristid tähistasid

keskaegsete külakalmistute asukohti.

Kõige enam kunstimälestisi meie kalmistutel ja kirikuaedades on hilisminevikust, XIX ja XX sajandist. Kunstiliselt kõige väärtuslikumad kuuluvad riikliku kaitse alla, nagu J. Raudsepa «Põlvitav naine» Käsmu ja V. Melliku «Ennäe inimest» Rakvere kalmistul. Kaitsenimestikku on võetud veel kolm hauamonumenti Haljala kirikuaias, hauamonument «Emale» Käsmus, kaks hauamonumenti Viru-Nigulas Essenite hauaplatstil, Jakob Tamme hauasammast Väike-Maarjas, C. T. v. Neffi hauakivi Simunas. Iiumäe kabeliaias kuuluvad kunstimälestistena kaitse alla 27 hauaplaati ja -kivi, põhiliselt Pahlenite haudaal. Hulk kauneid hauamälestisi Rakvere, Simuna, Viru-Jaagupi, Viru-Nigula, Kadriina, Väike-Maarja ja teistel kalmistutel

on seni veel kaitsenimestikku vormistamata.

Äärmiselt vähe tähelepanu on osutatud meie kalmistutel leiduvale raudsepiskunstile. Arvukad raudristid, piirdeaiad, värvavad on iseloomulikud igale vanemale kalmistule. Kaitse alla on seni võetud vaid viis raudsepiristi Kadriina kalmistul. Lähemal ajal hakkavad kunstiteadlased meie kalmistuid üle vaatama, mille tulemusel arvele võetavate mälestiste arv kindlasti mitmekordistub. Seni aga peaksid kalmistute hooldajad hooliga jälgima, et ühtegi kunstiväärtuslikku raudsepirist vanaraua hulka ei satuks. Mahajäetud haudadelt tuleksid aga piirdeaiad, ristid ja muud hauamälestised koondada kalmistu mõnda vanemasse paikaks, kus need silmailu pakuksid veel paljudele põlvkondadele.

Helmut JOONUKS

